

## ԻՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԻ ՔԱՆԻ ՀԱՐՑԵՐ

### ԱՆԱԻԴԱ ՄՈՎՍԻՍՅԱՆ

Իրականությունները /реали/ բառեր կամ բառակապակցություններ են, որոնք անվանում են որևէ ժողովրդի կյանքին, կենցաղին, պատմությանը, մշակույթին բնորոշ առարկաներ, իրողություններ և օտար են այլ ազգերի համար<sup>1</sup>: Ռուսաց լեզվում իրականություններ են **царь, самовар, степь, пельмени, гармонь**, իսկ հայերենում՝ **լավաշ, դուդուկ, թան, ժաժիկ** բառերը: Լինելով ազգային կամ պատմական բներանգի կրողներ՝ իրականությունները, որպես կանոն, համարժեքներ չունեն, չեն թարգմանվում այսպես կոչված ընդհանուր սկզբունքներով և հատուկ մոտեցում են պահանջում:

Իրականությունների թարգմանությունը բարդ է երկու առումով: Նախ՝ թարգմանության լեզվում չկան համարժեքներ, որովհետև այն կրող ժողովրդի կյանքում իրականությունների անվանած առարկաները չկան /դրանք կոչվում են ռեֆերենտներ/: Բացի դրանից, իրականությունների առարկայական նշանակության փոխանցման հետ մեկտեղ անհրաժեշտ է փոխանցել նաև նրանց ազգային և պատմական բներանգը:

Սակայն նախքան թարգմանության սկզբունքները քննելը փորձենք պարզել, թե ինչպես կարելի է տարբերակել իրականությունները բնագրի լեզվում: Իհարկե, ավելի ճանաչելի են սեփական լեզվի իրականությունները, մանավանդ այն դեպքում, երբ մայրենի լեզվից ենք թարգմանում: Միջազգային իրականություններն առանձնացնելու հարցում ևս դժվարություններ չեն առաջանում, որովհետև դրանք ընթերցողին ծանոթ են գրականությունից, մամուլից և մշակութային շփումներից: Բազմաթիվ լեզուներում տարածված այդպիսի բառերից են **գոնդոլ, սաֆարի, սամբրերո, ռիկշա** և այլն: Սակայն նման իրականությունները թարգմանելիս պետք է զգույշ լինել: Նախ՝ անհրաժեշտ է ճշտել, թե տվյալ իրականությունն արդեն կա՞ թարգմանության լեզվում, ի՞նչ իմաստով է կիրառվում, արտասանական ի՞նչ փոփոխությունների է ենթարկվել: Բացատրության ավելի քիչ կարիք ունեն տարածաշրջանային իրականությունները: Օրի-

---

<sup>1</sup> Տե՛ս **Влахов С., Флорин С.** Непереводимое в переводе, М., 1986, с. 55:

նակ՝ սովետական գրականության մեջ շատ էին Սովետական Միության ժողովուրդների կենցաղը և մշակույթն անվանող իրակությունները, ինչպես՝ **առու, չայխանա, ակսակալ, կումիս, չախուբիլի** և այլն: Կան նաև Արևելքի ժողովուրդների կյանքին, կենցաղին բնորոշ ընդհանուր իրակություններ՝ **մզկիթ, մինարեթ, չադրա, հինա** և այլն:

Երբեմն որոշ հեղինակներ որևէ կերպ չեն բացատրում իրակությունները՝ հուսալով, որ ընթերցողը դրանք կկռահի բնագրից: Նրանք, փորփրելով պատմական նյութը, վերցնում են իրակություններ՝ առանց մտածելու, թե վերջիններս կարդացողին որևէ տեղեկատվություն տալի՞ս են, թե՞ ոչ: Իսկ Ա. Տոլստոյն իր «Պյոտր Առաջին» վեպում ոչ միայն գործածել, այլև նույնիսկ ստեղծել է նոր իրակություններ<sup>2</sup>: Եվ այս ամենը կատարվում է ստեղծագործությանն ազգային կամ պատմական բներանգ հաղորդելու նպատակով:

Հեղինակների մի մասն էլ իրենց գործերում առանձնացնում է իրակությունները: Որոշ գրողներ չակերտների մեջ են վերցնում դրանք, երբեմն գրում են լատինատառ: Շատ տարածված է իրակության բացատրությունը տեքստում չեզոք համարժեքով կամ էլ տեսակի անվանումով, օրինակ՝ **սառնա՝ ֆիննական բաղնիք, կալվադոս՝ խնձորի օղի**: Լ. Տոլստոյն իր «Կազակներ» վեպում շատ բառեր բացատրում է հենց բնագրում: Հաճախ այդ բացատրությունները համառոտ են, առանձնանում են գծիկով, ստորակետերով, փակագծերով կամ մեկնական բառերով, օրինակ՝ **песчаные бурыны/ наносые пески**<sup>3</sup>: Եթե իրակությունն առանցքային դեր է կատարում, ապա հեղինակը կարող է այն հանգամանորեն բացատրել տողատակում: Լև Տոլստոյի տված բացատրությունների մեծ մասը այդպիսին է, այսպես՝ **буза татарское пиво из пшена, чувяки обувы**<sup>4</sup>: Իրակությունները կարելի է մեկնաբանել նաև ստեղծագործության վերջում՝ ցանկերում և բառարաններում: Այս ձևը, սակայն, ընթերցողի գործը բարդացնում է. ամեն անգամ պետք է թերթել, բացել վերջին էջը, իսկ դրանից կտրվում է մտքի թելը: Նախկինում նման մեկնաբանություններն ավելի շատ էին:

Եթե բնագրում իրակությունն ինչ-որ ձևով առանձնացված է, ապա թարգմանչի գործը բավականին դյուրին է դառնում. նրան մնում է ընտրել թարգմանության մեթոդը:

<sup>2</sup> Տե՛ս նույն տեղում, էջ 92:

<sup>3</sup> **Толстой Л.** Казаки, М., 2006, с. 166 .

<sup>4</sup> Նույն տեղում, էջ 173:

Իրակությունների թարգմանությունը կատարվում է երկու հիմնական սկզբունքով՝ տառադարձությամբ և թարգմանությամբ: Այս սկզբունքներից նախընտրելին, իհարկե, տառադարձությունն է, որովհետև նրա շնորհիվ կարողանում ենք պահպանել իրակության երկու հիմնական առանձնահատկությունները՝ իմաստը և բներանգը: Ընդ որում, օտար բառերը կարելի է փոխանցել՝ պահպանելով լեզվի հնչյունները /հնչադարձություն/ կամ պահպանելով տառերը /գրադարձություն/<sup>5</sup>: Ռուսերենից բառեր փոխառելիս ավելի հաճախ կիրառում ենք գրադարձություն, իսկ անգլերենից՝ հնչադասություն: Թարգմանությունն իր հերթին ունի մի քանի տարատեսակներ՝ նորաբանության ստեղծում, իրակության փոխարինում, մոտավոր թարգմանություն, խոսքաշարային թարգմանություն<sup>6</sup>: Արմեն Հովհաննիսյանը Ա. Տոլստոյի «Պյոտր Առաջին» վեպը թարգմանելիս վերը նշված բոլոր տարատեսակները գործածել է: Այսպես, ստեղծել է նորաբանություններ. *Кальцо в калитке*<sup>7</sup> բառակապակցությունը թարգմանել է դարպասաթակ<sup>8</sup>, *полати* հնաբառը, որը նշանակում է ռուսական վառարանի և խրճիթի առաստաղի միջև պատին ամրացված քնատեղ<sup>9</sup>, փոխանցել է վերնաթախտ նորաբանությամբ: Իրակության փոխարինման դեպք կարելի է համարել *лапоть* բառը տրեխով թարգմանելը: *Лапоть*-ը նշանակում է «Крестьянская обувь, сплетённая из лыка, охватывающая только стопу»<sup>10</sup>, իսկ տրեխը՝ «Կիսամշակ կաշվից տանը պատրաստված ոտքի անկրունկ հագնելիք, չարոխ»<sup>11</sup>: Երկուսն էլ նույն գործառույթն են կատարում, սակայն ազգային բներանգը կորել է կամ ավելի ճիշտ փոխվել, ինչը միշտ տեղի է ունենում վերը նշված հնարը կիրառելիս: Մոտավոր թարգմանության բազմաթիվ օրինակներ կան. *дьяк* բառը /*Чиновник в древней Руси, исполняв-*

<sup>5</sup> Հայ լեզվաբանության մեջ այս իրողության համար տարբեր եզրույթներ կան, տե՛ս **Ավետիսյան Յու.** Հայոց լեզու և խոսքի մշակույթ, գիրք Ա, Երևան, 2014, էջ 31, 32:

<sup>6</sup> Թարգմանության այս տեսակներն ունեն բազմաթիվ ենթատեսակներ, որոնց, սակայն, մեկ հոդվածի սահմաններում հնարավոր չէ անդրադառնալ:

<sup>7</sup> **Толстой А. Н.** Петр Первый, Минск, 1981. Այսուհետ «Петр Первый» վեպից մեջբերումները՝ նշված գրքից:

<sup>8</sup> **Տոլստոյ Ա. Ն.**, Պյոտր Առաջին, թարգմ.՝ Ա. Հովհաննիսյան, Երևան, 1987: Այսուհետ «Պյոտր Առաջին» վեպից մեջբերումները՝ նշված գրքից:

<sup>9</sup> **Ожегов С. И., Шведова Н. Ю.** Толковый словарь русского языка, М., 1992.

<sup>10</sup> Նույն տեղում:

<sup>11</sup> **Աղայան Է. Բ.**, Արդի հայերենի բացատրական բառարան, Երևան, հ. 2, 1976:

ший обязанности секретаря отдельного учреждения<sup>12</sup> թարգմանել է ատենավոր, որը նշանակում է ատյանի մասնակից, ժողովական: Сторожка բառին /Небольшой домик, помещение для сторожа<sup>13</sup> որպես համարժեք ընտրված է տուն մոտավոր տարբերակը, չնայած հայերենում կան պահատնակ, պահակատնակ բառերը: Խոսքաշարային թարգմանությունը սովորաբար հակադրում են բառային թարգմանությանը: Այս դեպքում կարևոր է դառնում իմաստի փոխանցումը: Օրինակ՝ перебивались с хлеба на квас արտահայտությունը թարգմանել է ցամաք հացով մի կերպ ապրում էին նախադասությամբ, որը իմաստային առումով համարժեք է բնագրին:

Իրակությունները թարգմանելիս ամեն անգամ հարկ է լինում պատասխանել հետևյալ հարցին՝ տառադարձե՞լ, թե՞ թարգմանել: Իհարկե, ինչպես այս, այնպես էլ թարգմանության դեպքում ընդհանրապես պատրաստի դեղատոմսեր չկան: Թարգմանիչները, հենվելով ֆոնային գիտելիքների, փորձի, ինտուիցիայի վրա, հաշվի առնելով նաև «բնագրային իրադրությունը», յուրաքանչյուր առանձին դեպքի համար ընտրում են ամենահարմար, երբեմն միակ հնարավոր ճանապարհը: Ընտրությունը կախված է նաև տեքստի ժանրային առանձնահատկությունից: Գիտական աշխատություններում իրակությունները եզրույթներ են և պետք է փոխանցվեն եզրույթով, հրապարակախոսական տեքստերում ավելի ընդունված է տառադարձությունը, իսկ գեղարվեստական գործերում ընտրությունը կախված է տեքստի բնույթից: Արձակ ստեղծագործություններում, եթե տառադարձություն ենք անում, ապա կարելի է տողատակում բացատրություններ տալ, ինչը սկզբունքորեն հնարավոր չէ դրամատիկական երկերում: Մանկական ստեղծագործություններում անհրաժեշտ է ձեռնպահ մնալ օտար բառեր գործածելուց, իսկ եթե դրանք պահպանվում են, անհրաժեշտ է բացատրել: Արկածային վեպում տառադարձվող բառը կարող է ոճական դեր կատարել, որպես էկզոտիզմ հանդես գալ: Գիտահանրամատչելի տեքստում տեղին կլինեն սպառիչ բացատրությունները՝ հաշվի առնելով ստեղծագործության ճանաչողական բնույթը: Հետազոտությունները ցույց են տվել, որ այսպես կոչված «հարթ» գեղարվեստական տեքստում, հեղինակային խոսքում, նկարագրություններում և դատողություններում տառադարձությունն ավելի հեշտ է ընդունվում, և այն բացատրելու, մեկնաբանելու հնարավորու-

<sup>12</sup> Ушаков Д. Н. Толковый словарь Ушакова. М., 1935-1940.

<sup>13</sup> Նույն տեղում:

թյուններն՝ ավելի շատ են, իսկ ուղիղ խոսքում, երկխոսություններում դրանք փոխանցելու այլ հնարքներ պետք է գտնել<sup>14</sup>:

Կարևոր է նաև, թե իրակությունը ստեղծագործության մեջ ինչ դեր է կատարում, ոճական ինչ գունավորում ունի: Կապ ունի նաև այն հանգամանքը, թե իրակությունը բնագրի լեզվի՞նն է, թե՞ օտար: Օտար իրակությունն արդեն տարբերվում է իր բառային միջավայրից, և բնագրի հեղինակն իր ընթերցողի համար հաճախ մեկնաբանում է այդ օտար բառը: Բնագրի սեփական իրակությունը թարգմանչի առաջ ավելի բարդ խնդիրներ է դնում թե՛ ճանաչելու և թե՛ թարգմանության սկզբունքը գտնելու հարցում: Տառադարձության ժամանակ բնագրում ոճական գունավորում չունեցող այդ բառերն ու բառակապակցությունները թարգմանության լեզվում մի տեսակ առանձնանում են և իրենց վրա մեծ ուշադրություն են կենտրոնացնում: Այդ դեպքում ձևի և բովանդակության խախտում է տեղի ունենում, և համարժեք թարգմանություն չի ստացվում: Իսկ այլ սկզբունքով թարգմանելիս ազգային կամ պատմական բներանգից ինչ-որ բան անհետանում է, ջնջվում: Չարյաց փոքրագույնը կլինի տառադարձությամբ թարգմանել այն դեպքում, երբ այդ իրակությունները գտնվում են բնագրի իմաստային լարվածության կենտրոնում, և նրանց վրա մեծ ուշադրություն է բևեռված: Այդպես է վարվել Ակսել Բակունցը «Տարաս Բուլբա» վիպակը թարգմանելիս, այսինքն՝ տառադարձել է միայն առանցքային, կրկնվող իրակությունները, ինչպես՝ **բատկո, կազակ, հեթման, կուրեններ, եառու, ստեպ, կաֆտան, ռադա, պան, կոմիսար, բուրսակներ** և այլն<sup>15</sup>:

Երբեմն թարգմանության սկզբունքի ընտրությունն պայմանավորվում է սուբյեկտիվ գործոններով: Ավելի հաճախ տառադարձության են դիմում այն թարգմանիչները, որոնք թարգմանում են մայրենի լեզվից օտար լեզու, ինչպես նաև այսպես կոչված *երկլեզվյան* թարգմանիչները, կամ նրանք, ովքեր ապրել են այն երկրում, որտեղ ստեղծվել է բնագիրը:

Որոշ իրակություններ էլ, չնայած իրենց համարժեքներն ունեն, տառադարձվում են ավանդույթի ուժով: Օրինակ՝ **աուլ, կոլխոզ, սիթի, թաուն, խուտոր, ստանիցա** բառերը **քաղաք** կամ **գյուղ** են նշանակում: Մյուս կողմից, սակայն, այդ իրակությունների գործածությունն արդարացված է, որովհետև բազմամիլիոնանոց ամերիկյան քաղաքը տարբերվում է իտալական փոքրիկ քաղաքից, իսկ միջինասիական աուլը՝ սովետական կոլխոզից:

<sup>14</sup> Հմմտ. Влахов С., Флорин С. Непереводимое в переводе, М., 1986, сс. 96, 106:

<sup>15</sup> Գոգոլ Ն. Վ., Տարաս Բուլբա, թարգմ.՝ Ա. Բակունց, Երևան, 1950:

Իրակությունների մեծ մասը գոյականներ են, և եթե նրանք փոխում են իրենց խոսքիմասային պատկանելությունը, դադարում են իրակություն լինելուց: Այսպես, գոյականներից առաջացած ածականների մեծ մասը չի պահպանում ազգային բներանգը, ավելի շուտ հանդես է գալիս փոխաբերական իմաստով օր.<sup>16</sup> **богатырь – богатыйский**, վերջինս թարգմանվում է **ուժեղ, հզոր, անպարտելի** համարժեքներից մեկով, **пуд пудобый** բառը փոխանցվում է **ծանր**, չնայած հայերենում կարող ենք գործածել նաև **փթանոց** բառը:

Իրակությունների մեծ մասը դառնում է փոխառություն, իսկ լեզուները տարբեր չափով են փոխառություններ կատարում: Օր.<sup>17</sup> անգլերենն ավելի շատ է բառեր «վերցնում», որովհետև ինքը բազմաշերտ է: Բայց նույնիսկ այս դեպքում անգլերենում սլավոնական լեզուներից փոխառություններն ավելի քիչ են, քան արևելյան փոխառությունները, որովհետև շփումները Ռուսաստանի հետ ավելի քիչ են եղել, քան Հնդկաստանի և Չինաստանի հետ: Ռուսերենն այս առումով ավելի պահպանողական է: Սակայն Սովետական Միության կազմավորումից հետո այն սկսեց մեծ ազդեցություն ունենալ Միության կազմի մեջ մտնող այլ ազգերի լեզուների վրա՝ միաժամանակ ինքն էլ փոխառելով բազմաթիվ իրակություններ: Գերմաներենն իրակություններ փոխառելու հարցում *ոչ հյուրընկալ* լեզուների շարքում է /ավելի *անհյուրընկալ* է երևի հունգարերենը/: Նույնիսկ շատ միջազգային բառեր, օր.<sup>18</sup> *телефон, телевидение* գերմաներենը թարգմանում է<sup>16</sup>: Դա բացատրվում է նրանով, որ բառակազմության պատճենման եղանակը գործուն է: Այս երևույթը կարելի է բացատրել նաև հակառակ կողմից. օտար բառերը չծուլելու ցանկությունը ստեղծել է հարմար միջոց՝ բառերը պատճենելու համար:

Այսպիսով, թարգմանության հաջողվածությունը մեծ մասամբ կախված է իրակությունները վարպետորեն փոխանցելուց: Նախ՝ պետք է կարողանալ տարբերակել իրակությունը բնագրում, որոշել նրա կարևորության աստիճանը, հետո դիմել թարգմանության սկզբունքներից մեկին՝ տառադարձությանը կամ թարգմանությանը:

#### ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Իրակություններն ազգային և պատմական բներանգ ունեցող բառեր ու բառակապակցություններ են, որոնք անվանում են որևէ ժողովրդի կյանքին, կենցաղին, սոցիալական կամ պատմական առաջընթացին բնորոշ առարկաներ, իրողություններ և օտար են այլ ազգերի համար: Այդ բառերը թարգ-

<sup>16</sup> Այդ մասին մանրամասն տե՛ս **Влахов С., Флорин С.** Непереводимое в переводе, М., 1986, сс. 112- 113:

մանելու երկու հիմնական սկզբունք կա՝ տառադարձություն և թարգմանություն: Թե որ մեթոդը պետք կիրառել, որոշում է ինքը՝ թարգմանիչը:

**Բանալի բառեր** – իրականություն, թարգմանություն, տառադարձություն, ազգային քներանգ, փոխառություն, համարժեքներ:

## НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ПЕРЕВОДА РЕАЛИЙ

АНАИДА МОВСИСЯН

Реалии – это слова и словосочетания, которые имеют национальные и исторические оттенки значения, чуждые для других наций, и которыми называют вещи и истинности, характерные для жизни, образа жизни, социального или исторического прогресса определенной нации. Для перевода этих слов существуют два метода: транслитерация и перевод. Какой из методов будет выбран – решает сам переводчик.

**Ключевые слова** – реалии, перевод, транслитерация, исторический оттенок, заимствованное слово, эквивалент.

## QUESTIONS RELATING TO THE TRANSLATION OF FOCAL VOCABULARY

ANAHITA MOVSISSIAN

The focal vocabulary consists of words and phrases that have national and historical shades of meaning. They are used to designate objects and realities typical of the lifestyle, of social or historical events of a certain nation or a group and these are foreign for other nations. However, there are two main principles to translate focal vocabulary: transliteration and translation. The translator is the one to decide, which method to use.

**Key words** – focal vocabulary, translation, transliteration, national shade of meaning, rendition, equivalents.